مستندات قرآنی و روایی دعای ابوحمزه ثمالی در زمینهٔ مرگ
فاطمه اسماعیلی
علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیستم، شمارهٔ ۷۸ «ویژهٔ پژوهش های حدیثی»، بهار ۱۴۰۲، ص ۱۷۵-۱۸۷

مستندات قرآنی و روایی دعای ابوحمزه ثمالی در زمینهٔ مرگ، عالم برزخ و رستاخیز

فاطمه اسماعیلی[۱]

چکیده:

دعای ابوحمزه ثمالی به روایت ثابت بن دینار ثُمالی از امام سجاد علیه‌السلام است. الفاظ این دعا، علاوه بر تعلیم مناجات با خدا، حقایقی از آیات قرآن را در زمینه‌های مختلف بیان می‌نماید. در قسمتی از دعا، امام سجاد علیه‌السلام برای آگاهی انسان از نتایج اعمال خوب و بد، و رابطه ی دنیا و آخرت، به بیان حالات واتفاقات زمان دردناک خروج جان از بدن، ورود به عالم برزخ، فشار قبر، سؤال نکیر و منکر، خروج از آن مرحله، و ورود به عالم رستاخیز را پرداخته است. در این نوشتار مستندات قرآنی و روایی آن‌ها ارائه شده است؛ و با استفاده از کتب شرح دعای ابوحمزه، تفاسیر مختلف و روایات ائمه علیهم‌السلام و به روش توصیفی- تحلیلی به شرح کلمات نورانی آن بزرگوار و بیان راههای کاهش و آسانی سکرات مرگ، راههای تخفیف یا حذف فشار قبر، راههای آسان شدن سؤال قبر و راههای خلاصی از شدائد قیامت پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ ابوحمزه ثمالی، دعا، سکرات موت، برزخ، رستاخیز

---

۱. کارشناس ارشد esma.fatemeh@gmail.com

مقدمه

دعای ابوحمزه ثمالی مانند دیگر دعاها، آثار تربیتی مهمی در روح انسان دارد و راهنمای انسان به قرب الهی است. می‌توان دعای ابوحمزه ثمالی را یک دایره المعارف از موضوعات گوناگون توحید، معاد، عالم برزخ، خوف و رجاء، مسائل اخلاقی و اجتماعی دانست. کلام امام همچون عبارات قرآنی شامل بطن‌هایی است که نیازمند شرح و تبیین است و اگر کلام معصومان علیهم‌السلام همراه با مستندات قرانی شرح وتفسیر داده شود، معرفت مخاطبان نسبت به دعا و درصد اثربخشی آن بیشتر خواهد شد.

در یکی از فرازهای دعای ابو حمزه ثمالی آمده است که امام سجاد علیه‌السلام به خدای متعال عرضه می‌دارد: «فَمَا لِي لَا أَبْكِي». «خدایا! چرا گریه نکنم»، امام علیه‌السلام در ادامه چند دلیل برای گریه خود می‌آورد که برای اینها گریه می‌کند:

۱. «أَبْكِي لِخُرُوجِ نَفْسِي»؛ گریه کنم برای جان دادنم.

۲. «أَبْكِي لِظُلْمَةِ قَبْرِي»؛ گریه کنم برای تاریکی قبرم.

۳. «أَبْكِي لِضِيقِ لَحْدِي»؛ گریه کنم برای تنگی لحدم.

۴. «أَبْكِي لِسُؤَالِ مُنْكَرٍ وَ نَكِيرٍ إِيَّايَ»؛ گریه کنم برای سؤال نکیر و منکر از من.

۵. «أَبْكِي لِخُرُوجِي مِنْ قَبْرِي عُرْيَاناً ذَلِيلًا حَامِلًا ثِقْلِي عَلَى ظَهْرِي أَنْظُرُ مَرَّةً عَنْ يَمِينِي وَ أُخْرَى عَنْ شِمَالِي إِذِ الْخَلَائِقُ فِي شَأْنٍ غَيْرِ شَأْنِي»؛ گریه کنم برای بیرون آمدنم از قبر، برهنه و خوار که بار سنگینم را به پشتم بار کرده است. یک بار از طرف راستم بنگرم و بار دیگر از طرف چپ. و هریک از خلایق را در کاری غیر از کار خود ببینم.

سپس امام سجاد علیه‌السلام این آیات شریفه را قرائت می‌فرماید: «لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ، وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ، ضاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ، وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْها غَبَرَةٌ، تَرْهَقُها قَتَرَةٌ»؛ در آن روز هرکسی از آنان را کاری است که او را به خود مشغول می‌کند. (تا جایی که نمی‌گذارد به چیز دیگری بپردازد)

در این مقاله در سه بخش به بیان مستندات قرآنی و روایی این فراز از دعای امام سجاد علیه‌السلام پرداخته شده است. در بخش اول لحظات جان دادن و سکرات موت، در بخش دوم ورود

به عالم برزخ و فشار قبر و سؤال نکیر و منکر، و در بخش سوم ورود به عالم رستاخیز و حالات انسانها در آن زمان بیان شده است.

به عنوان پیشینه اشاره می‌شود که مقالاتی در مورد مرگ و عالم برزخ و رستاخیز، همچنین مقالاتی در شرح دعای ابوحمزه ثمالی وجود دارد؛ پاک نیا (۱۳۹۸) در مقالهٔ «سی درس تربیتی و اخلاقی از دعای ابوحمزه ثمالی» به بیان درس‌های تربیتی دعای ابوحمزه ثمالی پرداخته؛ ولی مستندات روایی و قرآنی این دعا در بخش مرگ و عالم برزخ را بررسی نکرده است. قاسمی (۱۳۸۲) در مقالهٔ «برزخ حقیقتی انکار ناپذیر» تنها به بررسی عالم برزخ پرداخته، اما آن را در دعای ابوحمزه ثمالی بررسی نکرده است. لذا با عنوان مقاله پیش رو موردی یافت نشد.

۱- خروج جان از بدن و سختی لحظات مرگ

امام سجاد علیه‌السلام در فرازی از دعای ابوحمزه ثمالی به خدای متعال می‌فرماید: «فَمَا لِي لَا أَبْكِي، أَبْكِي لِخُرُوجِ نَفْسِي» (طوسی، ۱۴۱۱ق). «خدایا! چرا گریه نکنم (یعنی باید گریه کنم و بی‌تاب باشم)؛ گریه کنم برای جان دادنم».

نخستین مرحله‌ی مشکل، خروج جان از بدن یا جان کندن است؛ یعنی همان موقعی که روح از بدن مفارقت می‌کند. امیرمؤمنان علی علیه‌السلام می‌فرماید: «أَشَدُّ سَاعَاتِ ابْنِ آدَمَ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ السَّاعَةُ الَّتِي يُعَايِنُ فِيهَا مَلَكَ الْمَوْتِ وَ السَّاعَةُ الَّتِي يَقُومُ فِيهَا مِنْ قَبْرِهِ وَ السَّاعَةُ الَّتِي يَقِفُ فِيهَا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى...» (ابن بابویه، ۱۳۸۵)

۱-۱-سکرات موت

روح انسان جوهره حقیقی وجود او را تشکیل می‌دهد و جسم و اعضای جسمانی، آلت و ابزاری بیش نیستند، اما از همان ابتدای تکوین در رحم مادر، به بدن خو می‌گیرد و هرچه بیشتر می‌گذرد، این علاقه بیشتر می‌شود؛ به طوری که یک خراش کوچک بر بدنش او را سخت بی‌تاب می‌کند؛ تا چه رسد به اینکه روح به طور کلی از این بدن مفارقت کند و جسم را به عالم طبیعت بسپارد (حبیبیان، ۱۳۹۳). از امام صادق علیه‌السلام می‌پرسند: چرا هنگامی

که روح از بدن خارج می‌شود، احساس ناراحتی می‌کند؟ فرمود: «لِأَنَّهُ نَمَا عَلَيْهَا الْبَدَن» «به خاطر این که بدن با آن رشدکرده است»

«جان دادن» یا حالت «احتضار»ـ که در لسان قرآن و روایات اهل‌بیت؟عهمه؟، «سکرات» نامیده شده است ـ یکی از لحظه‌های سخت حیات انسان است. واژه «موت» به معنی مرگ است. در فرهنگ قرآن مرگ به معنای «وفات» است، نه «فوت»؛ زیرا فوت به معنای زوال و نابودی است، ولی وفات به معنای اخذ تامّ و در اختیار گرفتن تمام و کمال یك حقیقت و انتقال آن به سرای دیگر است. این کار توسّط فرشتگان مأمور وفات صورت می‌گیرد: «قُلْ يَتَوَفّٰىكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ» (سجده، ۱۱) یعنی با مرگ شما نابود نخواهید شد و چون تمام حقیقت شما با مردن نزد فرشته مأمور الهی محفوظ است، رجوع شما با ارجاع مأمور خدا به سوی پروردگارتان خواهد بود: (ثمّ إلی ربّکم ترجعون)؛ و به جانب او برخواهید گشت. (آملی، ۱۳۸۰)

قرآن کریم با تعبیر «سکرة الموت» به آن اشاره می‌کند و می‌فرماید: «وَجاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ» (ق، ۱۹).

امام هشتم علیه‌السلام مهمترین مراحل زندگی بشر را سه مرحله وحشتناك می‌داند و می‌فرماید: «سه روز برای انسان وحشتناک است: روزی که متولد می‌شود و این جهان ناآشنا را می‌بیند، و روزی که می‌میرد و عالم پس از مرگ را مشاهده می‌کند، و روزی که وارد عرصه «محشر» می شود و احکامی می‌بیند که در دار دنیا نبود، بنابراین خداوند متعال درباره «یحیی بن زکریا» می‌فرماید: «وَسلامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيّاً» (مریم، ۱۵) و از زبان عیسی بن مریم علیه‌السلام نیز شبیه همین سخن را نقل می‌کند، «وَالسَّلامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا» (همان، آیه ۳۳) و این دو پیامبر را مشمول عنایت خود در این سه روز قرار می دهد». (خصال ج ۱ ص ۱۰۷)

درباره لحظه‌ی جان کندن، قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَوْ تَرى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبارَهُمْ وَذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ. ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلاَّمٍ لِلْعَبِيدِ.» (انفال، ۵۰-۵۱)

از مجموع این آیات و روایات چنین برمی‌آید که انسان در لحظه مرگ بلافاصله چشم دلش گشوده می‌شود و علاوه بر هول ورود از نشأتهایی که غیر از این نشأه است و دیدن چیزهایی که پیش از این نمی‌دید، هول آمدن ملک الموت را نیز دارد که آیا به چه هیبت خواهد بود و به چه نحو جان او را قبض خواهد نمود. (قمی، ۱۳۹۰)

۱-۲- راههای کاهش و آسانی سکرات مرگ

بر اساس روایات عوامل مختلفی باعث کاهش و آسانی سکرات می‌شود، از جمله:

۱-۲-۱-ایمان و اعتقاد صحیح: اصلی‌ترین و مهمترین عامل، ایمان و اعتقادات صحیح است. شخص مؤمن، در دنیا بایستی از ایمان و اعتقادات صحیحش، محافظت کند تا درآخرت محافظ او باشد.

۲-۱-۲- محبت و پذیرش ولایت ائمه علیهم‌السلام به خصوص حضرت امیرالمومنین علیه‌السلام: داشتن ولایت و محبت اهل بیت علیهم‌السلام، در شدائد و منزل گاه‌های سخت خودش را نشان می‌دهد و در این مواقف لطف و شفاعتشان شامل حال فرد می‌شود. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «کسی از دوستان ما که دشمنان ما را دشمن دارد نخواهد مرد، جز این که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، امیرالمؤمنین، امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام در حال احتضار کنار او آمده و به او نوید بهشت می‌دهند و اگر کسی ما را دوست نداشته باشد آن ذوات مقدس را به حالتی که دشمن او باشند خواهد دید».

۱-۲-۳- صله رحم به خصوص پدر و مادر: امام صادق علیه‌السلام ضمن حدیثی در باره جوانی سخن می‌گوید که رسول خدا به هنگام مرگ بربالین وی حاضر شد، به او فرمود: بگو:«لا اله الا الله» اما چندین بار زبانش گرفت. آنگاه روشن شد که مادرش نسبت به او خشمگین است. لذا از مادر رضایت طلبید. پس از آن زبان جوان به گفتن کلمه توحید باز شد. . . پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به او فرمود: بگو: «یا من یقبل الیسیر، و یعفو عن الکثیر، اقبل منّی الیسیر، و اعف عنّی الکثیر، انّك أنت الغفور الرّحیم». سپس جوان به حال نیکو از دنیا رفت. (مفید، ۱۳۶۴، امالی ص ۲۸۸ مجلس ۳۴).

۱-۲-۴- تسبیحات حضرت زهرا علیهاالسلام بعد از هر نماز واجب: امام صادق علیه‌السلام فرمود: «هر

کس خدا را تسبیح کند به تسبیحات حضرت زهرا بعد از هر نماز واجب، پیش از آنکه پاهایش را از حالت تشهّد بگرداند، یا پیش از آنکه از جا برخیزد، خداوند او را بیامرزد و سختی‌های مرگ بر او آسان می‌شود». (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق)

۱-۲-۵- انگشتر عقیق در دست کردن: در روایات از نشانه‌های مؤمن شمرده شده است. امام صادق علیه‌السلام از پدرش از جدش نقل کرده که فرمودند: «کسی که انگشتر عقیقی بسازد و«محمد نبی الله و علی ولی الله» را بر روی آن نقش نماید، خداوند او را از مرگ بد نگاه داشته و جز بر فطرت خدادادیش نخواهد مرد» (همان، ۱۴۰۶ق)

۱-۲-۶- در تعقیبات نماز صبح و مغرب هفت مرتبه خواندن لا حول و لا قوه الا بالله: ابو حمزه ثمالی گفته: به امام علی ابن الحسین علیه‌السلام گفتم: شما می‌گویید خدای را به پنج جمله بزرگ داشت کنید، آنها چیست؟ گفت: «چون بگویی: سبحان الله و بحمده، خدای را از آنچه خداشناسان گفته‌اند بالاتر برده‌یی، چون بگویی: لا اله الا الله وحده لا شریك له، کلمه اخلاص را گفتی، هیچ بنده‌ای که بزرگی خواه و ستمکار نباشد آن را نگوید، مگر آنکه خدا او را از دوزخ رها سازد؛ آنکه بگوید: لا حول و لا قوة الا بالله و. . . . . (ابن بابویه، ۱۳۸۵)

۱-۲-۷- روزه گرفتن: حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «مؤمنی نباشد که ماه رمضان را به حساب خدا روزه دارد جز آنکه خدا بر او هفت خصلت واجب کند: ۱- گوشتهای روئیده از حرام در بدنش آب شود، ۲- به رحمت خود نزدیکش گرداند، ۳- کفاره خطای پدرش آدم محسوب شود، ۴- خداوند سختی مرگ را بر او آسان نماید، ۵- در روز قیامت از گرسنگی و تشنگی در امان است، ۶- خداوند عزوجل از میوه‌های پاکیزه بهشت به او بخوراند، ۷- خداوند عزوجل برات آزادی از دوزخ به او عطا فرماید» (همان، ۱۳۷۶). «هرکس چهار روز از ماه رجب را روزه بگیرد از شدائد مرگ در امان خواهد بود» (همان، ۱۴۰۶ق) و همچنین است روزه گرفتن نه روز از ماه شعبان. (همان)

۱-۲-۸- انفاق کردن در راه خدا: حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله: «هر کس بخوراند برادر خود را حلوایی، تلخی مرگ براو شیرین شود.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق) و امام صادق علیه‌السلام: «هر کس بپوشاند برادر خود را به جامه ی زمستانی یا تابستانی، حق است بر خداوند تعالی که او را بپوشاند از جامه‌های بهشت و آن که آسان کند براو (از) سکرات مرگ را و گشاد کند براو قبراو را...» (همان)

۱-۲-۹- خواندن سوره زلزال در نوافل: شیخ کلینی رحمه‌الله از حضرت صادق علیه‌السلام روایت کرده که فرمود:

«ملول نشوید از قرائت «إذا زلزلت الأرض زلزالها»؛ زیرا که هر کس این سوره را در نوافل خود بخواند، نرساند حق تعالی به او زلزله ابداً، و نمیرد به زلزله و نه به صاعقه و نه به آفتی از آفات دنیا تا بمیرد، و در وقت مردن او مَلَکی کریم از نزد حق تعالی بر او نازل شود و بنشیند نزد سر او و بگوید: ای ملک الموت! رفق و مدارا کن به ولی الله؛ زیرا که او مرا بسیار یاد می‌کرد». (کلینی، ۱۴۰۷ق)

۱-۲-۱۰- خواندن سوره تکاثر در هنگام خواب: قَالَ رَسُولُ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله: مَنْ قَرَأَ أَلْهَيكُمُ التَّكَاثُرُ عِنْدَ النَّوْمِ وُقِيَ فِتْنَةَ الْقَبْرِ. (نوری، ۱۴۰۸ق)

علاوه بر موارد بالا می‌توان بر اساس روایات به موارد دیگری همچون، وابسته نبودن به دنیا و شهوات و دوری از گناه. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵) یک روز از آخر ماه رجب را روزه گرفتن، (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷)، خواندن نماز اول وقت و انتقال محتضر به مکانی که نماز می‌گزارده، (نجفی، ۱۴۰۴ق) همچنین خواندن دعای عدیله، سوره صافات و یاسین (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق) و. . . برای آسان شدن سکرات مرگ اشاره نمود.

۲- ورود به عالم قبر یا برزخ

در جمله دیگری از دعای ابو حمزه ثمالی امام سجاد علیه‌السلام به خدای متعال عرضه می‌دارد: «أَبْكِي لِظُلْمَةِ قَبْرِي»؛ «أَبْكِي لِضِيقِ لَحْدِي»؛ . «أَبْكِي لِسُؤَالِ مُنْكَرٍ وَ نَكِيرٍ إِيَّايَ»؛ (قمی، ۱۳۸۳). تمام این موارد مربوط به عالم قبر و برزخ می‌باشد که در ادامه به بیان مستندات آن پرداخته می‌شود.

در فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام، برزخ نام عالمی است که مردگان بعد از مرگ وارد آن می‌شوند و تا روز قیامت در آن خواهند بود تا قیامت برپا شود. قرآن کریم در آیاتی از برزخ خبر داده است، (مومنون، ۹۹-۱۰۰)

در عالم قبر (برزخ) انسان هم دارای روح است هم دارای بدن؛ لکن بدنی غیر مادّی دارد که از جهاتی شبیه آن بدنهایی هستند که در خواب می‌بینیم. شب اوّل قبر یا سوال قبر یا

فشار قبر و امثال این امور نیز همگی مربوط به وجود برزخی شخص می‌شوند و ربطی به بدن مادّی او ندارند. (احمدی، ۱۳۹۲)

۲-۱- فشار قبر

یکی از عذاب‌های دردناک عالم برزخ «فشار قبر» یا «ضغطة القبر» است. در حدیثی از امیرمومنان علی علیه‌السلام آمده است: «ای بندگان خدا عالم بعد از مرگ برای کسی که آمرزیده نشده سخت‌تر است از مرگ، از تنگی و سختی و تاریکی و تنهائی قبر بیمناك باشید، همانا قبر هر روز می‌گوید: من خانه تنهائیم، خانه خاك نشینم، خانه‌ی وحشتم؛ خانه کرمها و حشراتم. و گور باغی است از باغهای بهشت یا گودی از گودهای جهنم». (مجلسی، ۱۳۶۴، بحار الانوار ج ۶ ص ۲۱۸)

۲-۲- راههای تخفیف یا حذف وحشت و فشار قبر

عمربن یزید گوید: از امام صادق علیه‌السلام پرسیدم: آیا می‌توان برای میّت نماز خواند؟ فرمود: آری حتّی اگر میّت در تنگنا و فشار قرار گرفته باشد حق‌تعالی او را در وسعت قرار داده و به او گفته می‌شود: خداوند کیفر شما را تخفیف داد و این بر اثر نمازی است که فلان برادر برای شما به جای آورده است. . . . آن‌گاه فرمود شش چیز است که به میّت سود می‌بخشد: ۱ـ فرزندی که برای او استغفار و طلب آمرزش کند. ۲ـ قرآنی که از خود برجای گذارد. ۳ـ نهال و درختی بکارد. ۴ـ نهر آبی که به عنوان صدقه جاری برجای بگذارد. ۵ـ چاهی را حفر کند. ۶ـ سیره و روش پسندیده‌ای که مردم آن را برگزینند. (العروسي الحويزي، ۱۴۱۵ق)

البته ذکر این شش مورد برای تمثیل است، نه تحدید و تعیین. و معیار آن هر اثر سودمند به حال جامعه انسانی است، و به آیه کریمه «وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَءَاثَارَهُمْ» (یس، ۱۲) می‌توان به عنوان اصل جامع و شامل و فراگیر استدلال کرد. (جوادی آملي، ۱۳۸۰)

اما راههایی که باعث تخفیف یا حذف وحشت و فشارقبر خواهد شد، بر طبق روایات عبارتند از:

۱- طاعت و بندگی: امیرمؤمنان علی علیه‌السلام فرمودند: «فَاجْعَلُوا طَاعَةَ اللهِ شِعَاراً. . . . . مَصَابِيحَ لِبُطُونِ قُبُورِكُمْ وَ سَكَناً لِطُولِ وَحْشَتِكُمْ وَ نَفَساً لِكَرْبِ مَوَاطِنِكُم» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۸)

۲-یاری نمودن مومنان و ستمدیدگان: امیر مؤمنان علی علیه‌السلام فرمودند: «مَنْ نَفَّسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً نَفَّسَ اللهُ عَنْهُ كُرَبَ الْآخِرَةِ» (حر عاملی، ۱۳۸۷)

۳-خواندن نمازشب و تلاوت قرآن: امام رضا علیه‌السلام فرمود :«عَلَيْكُمْ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ فَمَا مِنْ عَبْدٍ يَقُومُ آخِرَ اللَّيْلِ فَيُصَلِّي ثَمَانَ رَكَعَاتٍ وَ رَكْعَتَيِ الشَّفْعِ وَ رَكْعَةَ الْوَتْرِ وَ اسْتَغْفَرَ اللهَ فِي قُنُوتِهِ سَبْعِينَ مَرَّةً إِلَّا أُجِيرَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَ مِنْ عَذَابِ النَّارِ» (مجلسی، ۱۴۰۳)

و موارد زیاد دیگری از جمله: قرائت سوره نساء در هر جمعه، مداومت در قرائت سوره زخرف، قرائت سوره قلم در نمازهای واجب و نافله نمازها، کسی که ما بین زوال روز پنجشنبه تا زوال روزجمعه بمیرد، پاشیدن آب روی قبر بعد از دفن میت و ترنگهداشتن روی قبر. ده رکعت نماز در روز اول ماه رجب که در هر رکعت یک مرتبه حمد و سه مرتبه توحید بخواند. (قمی، ۱۳۸۳)، روزه گرفتن چهار روز از ماه رجب، روزه گرفتن ۱۲ روز از ماه شعبان، خواندن سوره «تبارک» بالای قبر میت (نوری، ۱۴۰۸ق)، خواندن دو رکعت نماز در شب جمعه؛ از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل شده که: «وَ عَنْهُ صلی‌الله‌علیه‌وآله: مَنْ صَلَّى لَيْلَةَ الْجُمُعَةِ رَكْعَتَيْنِ بِالْحَمْدِ مَرَّةً وَ الزَّلْزَلَةِ خَمْسَ عَشْرَةَ مَرَّةً آمَنَهُ اللهُ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَ مِنْ أَهْوَالِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (عاملی کفعمی، ۱۴۰۵ق)

۳- خروج از خانه قبر

نیز امام سجاد علیه‌السلام به خدای متعال عرض می‌کند: «أَبْكِي لِخُرُوجِي مِنْ قَبْرِي عُرْيَاناً ذَلِيلًا حَامِلًا ثِقْلِي عَلَى ظَهْرِي أَنْظُرُ مَرَّةً عَنْ يَمِينِي وَ أُخْرَى عَنْ شِمَالِي إِذِ الْخَلَائِقُ فِي شَأْنٍ غَيْرِ شَأْنِي» ((طوسی، ۱۴۱۱ق). سپس امام سجاد علیه‌السلام در این بخش از دعا برای ترسیم هول و هراس قیامت و وحشت و اضطراب آن روز، این آیات شریفه را به عنوان تایید و مستندی بر سخن خود قرائت می‌فرماید: «لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنيه، وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ، ضاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَة، وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْها غَبَرَةٌ، تَرْهَقُها قَتَرَةٌ» (عبس، ۳۷-۴۱).

قیامت کبری مقارن با یک سلسله انقلابها و دگرگونیهای کلی در همه موجودات زمینی و آسمانی است. در اینجا با توجه به عبارت دعای ابوحمزه تنها به بیان اضطراب و نگرانی انسان در زمان خروج از قبر پرداخته و از تفصیل در مورد قیامت کبری و مواقف مختلف آخرت از جمله میزان و حساب و صراط و. . . صرف نظر می‌کنیم.

۳-۱-نفخ صور و زنده شدن مردگان

خدای سبحان می‌فرماید: «وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلاَّ مَنْ شاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فيهِ أُخْرى فَإِذا هُمْ قِيامٌ يَنْظُرُونَ» (زمر، ۶۸. بنگرید: یس، ۵۱). در آن حال انسان حتی از کسان و نزدیکانش می‌گریزد. «فَإِذا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلا أَنْسابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَ لا يَتَساءَلُونَ» (مومنون، ۱۰۱)؛ «يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَ أُمِّهِ وَ أَبِيهِ وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِيهِ» (عبس، ۳۶-۳۴).

بر خلاف عالم برزخ که مربوط به فرد است قیامت کبری، مربوط به جمع، یعنی به همه‌ی افراد و همه عالم است.

۳-۲-راههای خلاصی از شدائد قیامت

درآیات و روایات مواردی بیان شده که سبب تخلص از شدائد قیامت و ایمنی از فزغ اکبر خواهد شد از جمله:

۱-ولایت و محبت امیرالمومنین علی علیه‌السلام: خداوند در قرآن می‌فرماید: «مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْها وَ هُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ» (نمل، ۸۹)؛ و طبق روایات، حسنه، ولایت امیرالمومنین علی علیه‌السلام است. (البرهان ج ۴ ص ۲۳۲)

۲-احترام و تعظیم کسی که در راه اسلام موی خود را سفید کرده است. «قَالَ رَسُولُ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله: مَنْ وَقَّرَ ذَا شَيْبَةٍ فِي الْإِسْلَامِ، آمَنَهُ اللهُ ـ عَزَّ وَ جَلَّ ـ مِنْ فَزَعِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ». (الکافی ج ۲ ص ۶۵۸)

۳-کسی که در راه مکه بمیرد چه در راه رفت و چه در راه برگشت عَنْ أَبِي عَبْدِ اللهِ علیه‌السلام قَالَ: «مَنْ مَاتَ فِي طَرِيقِ مَكَّةَ ذَاهِباً أَوْ جَائِياً أَمِنَ مِنَ الْفَزَعِ الْأَكْبَرِ- يَوْمَ الْقِيَامَة» (الکافی ج ۴ ص ۲۶۳)

۴- کسی که به خاطر ترس از خداوند، از گناه یا شهوت ناروایی که برایش پیش آید اجتناب کند. قَالَ رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله: «مَنْ عَرَضَتْ لَهُ فَاحِشَةٌ أَوْ شَهْوَةٌ فَاجْتَنَبَهَا مِنْ مَخَافَةِ اللهِ عَزَّ وَ جَلَّ حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ النَّارَ وَ آمَنَهُ مِنَ الْفَزَعِ الْأَكْبَرِ» (امالی صدوق، ص ۴۲۹ مجلس ۶۶)

۵- کسی که به جای دشمن داشتن مردم، نفس خود را دشمن بدارد. «قَالَ رَسُولُ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله «مَنْ مَقَتَ نَفْسَهُ دُونَ مَقْتِ النَّاسِ آمَنَهُ اللهُ مِنْ فَزَعِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ». (ثواب الاعمال ص ۱۸۱)

۶- کسی که خشم خود را فرو خورد در حالی که می‌تواند آن را بروز دهد. قَالَ أَبُو عَبْدِ اللهِ عليه‌السلام: «مَنْ كَظَمَ غَيْظَهُ وَ هُوَ يَقْدِرُ عَلَى إِنْفَاذِهِ مَلَأَ اللهُ قَلْبَهُ أَمْناً وَ إِيمَاناً إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ». (مشکاة الانوار ص ۲۱۷)

۷- خواندن بعضی از سوره‌های قرآن: تلاوت سوره یوسف در هر روز یا در هر شب «وَعَنْ أَبِي عَبْدِ اللهِ عليه‌السلام قَالَ: مَنْ قَرَأَ سُورَةَ يُوسُفَ فِي كُلِّ يَوْمٍ أَوْ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ بَعَثَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ جَمَالُهُ كَجَمَالِ يُوسُفَ وَ لَا يُصِيبُهُ فَزَعُ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (البرهان ج ۳ ص ۱۵۳)؛ خواندن سوره دخان در نمازهای واجب و مستحب. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه‌السلام مَنْ قَرَأَ حم الدُّخَانَ فِي فَرَائِضِهِ وَ نَوَافِلِهِ بَعَثَهُ اللهُ مِنَ الْآمِنِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (نورالثقلین ج ۴ ص ۶۱۹)؛ خواندن سوره احقاف در هر شب یا هر جمعه. «وَعَنْ أَبِي عَبْدِ اللهِ عليه‌السلام: مَنْ قَرَأَ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ أَوْ كُلِّ جُمُعَةٍ سُورَةَ الْأَحْقَافِ لَمْ تُصِبْهُ رَوْعَةٌ فِي الدُّنْيَا وَ آمَنَهُ اللهُ مِنْ فَزَعِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (البرهان ج ۵ ص ۳۵).

نتیجه‌گیری:

در دعای شریف ابوحمزه ثمالی، امام سجاد عليه‌السلام، دعاکننده را در میان بیم و امید قرار می‌دهد تا رحمت خداوند متعال را متوجه خود سازد. در قسمتی از دعا امام به گوشه هایی از زندگی پس از مرگ و اتفاقاتی که بعد از جدا شدن روح از بدن برای انسان پیش می‌آید، همچنین به حالتهایی که برای انسان در موقع برانگیخته شدن بوجود می‌آید، اشاراتی دارد و سخت ترین و هولناک ترین مواقف پس از مرگ را برای انسان بیان می‌نماید یعنی خروج جان از بدن، ورود به عالم قبر و خروج از آن در قیامت کبری.

در این مقاله آیات و روایات متعددی از ائمه معصومین عليهم‌السلام که بر این امر مهم و یقینی دلالت دارد، آورده شد و سعی شد تا با شرح کلمات نورانی آن بزرگوار و بیان راههای کاهش و آسانی سکرات مرگ، راههای تخفیف یا حذف فشار قبر، راههای آسان شدن سؤال قبر و راههای خلاصی از شدائد قیامت بیان گردد و باعث بیداری فطرت انسانها شود تا انسان با آگاهی از اثرات معنوی اعمال دنیوی و بازتاب آن بر سکرات مرگ، عالم برزخ و حشر در صدد کسب توشه‌ای باشد تا این راه مخوف را با وضع بهتری طی نماید.

منابع

قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه ای *

نهج البلاغه، محمد بن حسین شریف الرضی، ترجمه: محمد دشتی *

ابن بابويه قمي (۱۳۸۵)، ابوجعفر محمدبن علي: **الخصال**، ترجمه يعقوب جعفري، قم، انديشه هادي.

(.....): **من لا يحضره الفقيه** (۱۴۱۳ق)، ج۴، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

(.....): **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال** (۱۴۰۶ ق)، قم، دارالشريف الرضی للنشر، چاپ: دوم.

(.....): **الأمالي** (۱۳۷۶ش)، ترجمه کمره‌ای، تهران، کتابچی، چاپ: ششم.

احمدی، فاطمه (۱۳۹۲)، **دنیا مرگ و برزخ در آیینه نهج البلاغه**، تهران، کتاب نیستان.

جوادي آملي، عبدالله (۱۳۸۰)، **معاد در قرآن**، ج۵، قم، مرکز نشر اسراء.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۵)، **فرهنگ شیعه**، ج۱، قم، زمزم.

حرعاملي، محمدبن الحسن (۱۳۸۷)، **وسايل الشيعه**، ج ۳ و۱۳ و۱۶، قم، ذوي القربي.

حبیبیان، احمد (۱۳۹۳)، **تصویری از بهشت و جهنم**، تهران، بین الملل، چاپ ۲۷.

خزایلی، محمد علی (۱۳۸۷)، **متن و شرح و تفسیر دعای ابوحمزه**، قم ابتکار دانش.

سبحانی، جعفر (۱۳۸۵)، **معادشناسی**، ترجمه علی شیروانی، قم: دارالفکر.

طباطبايي، محمدحسين (۱۳۸۸)، **الميزان في تفسيرالقرآن**، ترجمه محمدباقر موسوي همداني، ج۲۰، قم، دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.

طبرسي، ابومنصور احمد بن علي بن ابي طالب (۱۳۸۰)، **تفسيرمجمع البيان**، ترجمه علي كرمي، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق)، **مصباح المتهجد و سلاح المتعبّد**، بیروت، مؤسسه فقه شیعة، چاپ اول.

(.....) (۱۴۱۴ق)، **الامالی**، محقق موسسه البعثه، قم، دارالثقافة، چاپ اول.

العروسي الحويزي، عبدعلي بن جمعه (۱۴۱۵ق)، **نورالثقلين**، تهران، دارالكتب الاسلاميه.

عالمی، علی (۱۳۹۳)، **معاد در پرتو قرآن و حدیث**، قم، سفیر صادق، چاپ اول.

عاملی کفعمی، ابراهیم علی (۱۴۰۵ق)، **المصباح للکفعمی**، قم، دارالرضی، چاپ دوم.

قرشي، علي اكبر (۱۳۸۱)، **قاموس قرآن**، ج۵، تهران، دارالكتب الاسلاميه، چاپ سيزدهم.

قمي، عباس، **مفاتيح الجنان** (۱۳۸۳)، ترجمه الهي قمشه اي، قم، آرموس، چاپ دوم.

(.....) (۱۳۹۰)، **منازل آلاخره و مطالب الفاخره**، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ سیزدهم.

کریمی نیا، محمد علی (۱۳۸۶)، **شگفتی‌های برزخ**، قم، کوثرادب، چاپ ششم.

کلینی، محمد یعقوب (۱۴۰۷)، **الکافی**، محقق علی اکبرغفاری، ج۲ و ۴، تهران، دارالکتب الاسلامی.
مجلسي، محمدباقربن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، **بحارالانوار**، ج۶ و ۷ و۱۱ و ۸۴، بیروت، داراحیاء التراث العربي، چاپ دوم.
(.....) (۱۳۶۴)، **الروضة در مبانی اخلاق** (ترجمه جلد ۷۴ بحار الأنوار)، تهران، چاپ: دوم.
محمدي ري شهري، محمد (۱۳۷۷)، **میزان الحکمه**، ترجمه حمیدرضا شیخي، ج۱۱، قم، دارالحدیث.
مطهري، مرتضي (۱۳۷۵)، **زندگی جاوید یا حیات اخروی**، تهران، صدرا.
محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق)، **جامع المقاصد**، ج۱، قم، مؤسسه آل البیت.
مکارم شیرازي و همکاران (۱۳۸۱)، ناصر، **پیام قرآن**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
(.....) (۱۳۷۴)، **تفسیر نمونه**، ج۴، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
(.....) (۱۳۵۳)، **معاد و جهان پس از مرگ**، قم، مطبوعاتي هدف.
مفید، محمد بن محمد (۱۳۶۴)، **الأمالي**، ترجمه استاد ولی، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ: اول.
نوري، حسین بن محمدتقي (۱۴۰۸ق)، **مستدرك الوسایل و مستنبط المسائل**، مصحح: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام، ج۲ و۵، قم، مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام.
نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ق)، **جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام**، بیروت، دار احیاءالثراث العربی.
مقالات
«**سی درس تربیتی و اخلاقی از دعای ابوحمزه ثمالی**» نویسنده: پاک نیا تبریزی، عبدالکریم؛ مبلغان اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۸ - شماره ۲۳۹ (۳۴ صفحه - از ۶۲ تا ۹۵
«**برزخ حقیقتی انکار ناپذیر**» نویسنده: قاسمی، علی محمد؛ معرفت دی ۱۳۸۲ - شماره ۷۳ (۱۳ ISC صفحه - از ۶۸ تا ۸۰)